

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

J.G.M. (Anna) de Bruyn

De Schrift in beeld

'Een beeld zegt meer dan duizend woorden'. Dat geldt zeker voor twee achttiende-eeuwse tekeningen in de *Zelandia Illustrata*. Eén tekening verbeeldt de tempel van Koning Salomo in Jeruzalem, de andere de tabernakel.¹ Het eerste dat opvalt is echter niet zozeer wat er staat afgebeeld, als wel hoe het is afgebeeld. De tekeningen zijn namelijk niet opgebouwd uit lijnen of kleurvlakken, maar uit minutieus, minuscuul geschreven tekst. Ontelbaar veel letters, woorden en zinnen krioelen over het blad en vormen zo een gedetailleerde afbeelding. Met wat voor soort objecten hebben we hier van doen? Wie zou zo iets tijdrovends vervaardigen? En met welk doel? Op het eerste gezicht geven de tekeningen weinig prijs over hun ontstaansgeschiedenis. Ze lijken zo sterk op elkaar dat ze wel van dezelfde maker zullen zijn. Maar van die maker is niets bekend, behalve dat hij of zij moet hebben beschikt over engelengeduld en een erg vaste hand. Toch, al lezend tussen de regels door, vinden we aanwijzingen voor de herkomst en context van deze fascinerende kalligrafieerkunst.

Tempel van Salomo. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*, aanwinsten 362.

Tekeningen zoals deze, die zijn opgebouwd uit klein schrift, staan bekend als microkalligrafie of micrografie.² De vroegste voorbeelden hiervan komen voor in Joodse geschriften uit de negende eeuw. Uit de Hebreeuwse letters werden kunstige geometrische patronen of figuratieve afbeeldingen gevormd. Dit bood kalligrafen de gelegenheid om het goddelijk verbod op het maken van beelden te ontduiken. Micrografie is later overgenomen in islamitische manuscripten. Een voorbeeld van decoratieve kalligrafie in de genootschapscollectie is de koranrol in een amuletkoker die is vervaardigd in Indonesië. Het rijstpapier is beschreven met tekst in doorlopende, decoratieve patronen.

Twee Bijbelse voorstellingen

De twee tekeningen in de *Zelandia Illustrata* zijn noch Joods, noch islamitisch. Wie de minuscule tekst onder de loep neemt, ontdekt namelijk dat het hier Bijbelpassages uit de Statenvertaling betreft. De maker zal dus protestants geweest

Tabernakel. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, *Zelandia Illustrata*, aanwinsten 361.

Koran in een amuletkoker, 1791. Zeeuws Museum, Zeeuws Genootschap, 3600-Z-4685.

zijn. De keuze voor de specifieke teksten houdt in beide gevallen sterk verband met de afgebeelde scènes.

In het geval van de *Tempel van Salomo*, is de tekst afkomstig uit 1 Koningen 6-10, 2 Kronieken 3-9 en Nehemia 3. Hierin wordt onder andere beschreven hoe de tempel is opgebouwd. De afbeelding toont niet alleen de tempel zelf, maar ook personen die druk in de weer zijn met offeren, bidden en andere ceremoniële activiteiten. Onderaan staat een register met toelichting en de rand is versierd met een koperen band die groen is geoxideerd.

De tekening van de *Tabernakel* komt sterk overeen in opzet. De gekozen tekst is afkomstig uit Exodus 25-36. De tekening toont verschillende losse afbeeldingen van de tabernakel en de voorwerpen die erin en eromheen te vinden waren. Van linksboven met de klok mee gezien: de buitenzijde van de tabernakel, de stenen tafelen, de binnenzijde van de tabernakel, de kandelaar die verscheen voor Zacharia, het gouden reukaltaar, het koperen brandofferaltaar, de toonbroden en de menora.

Het omzetten van de afbeeldingen naar microkalligrafie zal een complex project zijn geweest. Eerst moest de maker het proces nauwgezet uitwerken om de gekozen tekst precies over de afbeelding te verdelen. Vervolgens moet hij of zij vele uren geduldig gebogen over het blad, waarschijnlijk met een vergrootglas, lettertje

Jan Luyken, *De Goude Tafel der Toon-Broden*, ets, 1683. Rijksmuseum RP-P-1896-A-19368-321.

voor lettertje de afbeelding op papier hebben gezet. Dit kalligrafische werk zal een meditatieve bezigheid zijn geweest. Mogelijk was het zelfs een devotionele activiteit, waarbij de maker tijdens het overschrijven en afbeelden kon reflecteren op de Bijbelse tekst en zijn betekenis.

Inspiratie uit prentenbijbels

De twee composities zijn niet origineel, maar blijken na wat speurwerk gebaseerd te zijn op afbeeldingen uit prentenbijbels. Voor de *Tabernakel* putte de tekenaar inspiratie uit *De Republyk der Hebreën* van Petrus Cunaeus uitgegeven door Willem Goeree in 1682/1683 te Amsterdam.³ Voor deze uitgave had de kunstenaar Jan Luyken een tiental illustraties vervaardigd met betrekking tot de tabernakel. De microkalligraaf nam verschillende van deze illustraties over en bracht die samen in één tekening. Steeds volgde hij of zij

Detail uit: *Tabernakel*. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, aanwinsten 361.

nauwgezet de oorspronkelijke voorstelling, zoals te zien is in de afbeelding met de toonbroden.

Voor de *Tempel van Salomo* baseerde de tekenaar zich op een prent met hetzelfde onderwerp gemaakt door Matthaeus Merian voor de rijk geïllustreerde prentenbijbel *Icones*

Matthaeus Merian, *Tempel van Salomo*, 16. Zentralbibliothek Zürich, Rv 76.

Biblicae (Frankfurt, 1625-1627).⁴ Deze prent moet vrij bekend zijn geweest, want hij is veelvuldig gekopieerd en hergebruikt in latere prentenbijbels. Hoewel de microkalligraaf de oorspronkelijke prent grotendeels volgde, had hij of zij de vrijheid genomen om verschillende details toe te voegen. In de prent van Merian is de voorhof bevolkt met kleine, onidentificeerbare figuren. In de micrografische tekening zijn daar juist duidelijk herkenbare voorwerpen en personen te zien. Het valt al snel op dat hier dezelfde scènes zijn afgebeeld als in de andere tekening, die zijn gebaseerd op Jan Luykens illustraties in de *Republyk der Hebreën*. De tekenaar heeft dus niet simpelweg de prenten gekopieerd, maar op een creatieve wijze de afbeeldingen samengebracht tot nieuwe composities.

Nederlandse micrografie

Deze twee tekeningen zijn niet de enige in hun soort. Rond 1700 waren ook twee bekende Duitse microkalligrafen actief. Johann Michael Püchler maakte voornamelijk portretten van Luther, Calvijn en andere religieuze beroemdheden. Matthias Buchinger vervaardigde religieuze voorstellingen, wat bijzonder indrukwekkend was aangezien hij was geboren zonder armen.

Minder bekend is echter de groep van Nederlandse micrografieën die teruggaat op prentenbijbels. Doordat deze tekeningen niet van uitzonderlijke artistieke kwaliteit zijn, zijn ze vaak onopgemerkt gebleven. Yvonne Bleyerveld heeft er recentelijk een aantal kunnen opsporen in Nederlandse collecties.⁵ In het Catharijneconvent in Utrecht bevindt zich het enige gesigneerde exemplaar, vervaardigd door Leonardus Venroy, wijnhandelaar en schepen van Gouda. Zijn tekening van *Daniël in de leeuwenkuil* is gebaseerd op een prent in de prentenbijbel *Taferelen der voornaamste geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament* (Den Haag: Pieter de Hondt, 1728). Bleyerveld vermeldt tevens een tekening van de *Tempel van Salomo* in het Catharijneconvent, die vrijwel exact overeenkomt

met de Zeeuwse tempeltekening. Slechts de plaatsing van enkele elementen wijkt af. Zou deze door dezelfde persoon zijn vervaardigd?

Met de twaalf exemplaren die zijn vermeld door Bleyerveld en de twee van het Zeeuws Genootschap lijken er nu veertien Nederlandse micrografieën bekend te zijn. Waarschijnlijk bevinden zich meer voorbeelden in collecties in binnen- en buitenland. Het zou de moeite waard zijn om die te inventariseren om zo een beter beeld te krijgen van de makers en hun motieven.

Drs. J.G.M. de Bruyn (1994) is kunsthistorica en als promovenda verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, waar zij onderzoek verricht naar illustratiepraktijken in de vijftiende-eeuwse manuscripten en drukken. Tevens is zij conservator van de Zelandia Illustrata, de historisch-topografische atlas van het Zeeuws genootschap.

Noten

1. *Den Tabernakel en Zijn Voorhof van binnen en buiten te sien met sijne heilighdommen en gereedschap tevens enige gedeelte der offerhande*, microkalligrafische tekening in pen en inkt met een koperen sierrand, achttiende eeuw, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, aanwinsten 361. *Respective gebouw des Tempels Salomons met sijne Voorhoven, heilighdommen en Toerichting der Offerhande. Nevens eenige gedeelte der Stadt Jerusalems*, microkalligrafische tekening in pen en inkt met een koperen sierrand, achttiende eeuw, Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, aanwinsten 362. Beide tekeningen zijn aangekocht in 1789 van David Wessels voor 25 pond Vlaams, zie: Archief KZGW, inv.nr. 275, 154; Archief KZGW, inv.nr. 6, 140-141.
2. S. Ferber, *Micrography: A Jewish Art Form*. In: *Journal of Jewish Art*, nr. 3.4 (1977): 12-24.
3. P. Cunaeus, *De republyk der Hebreën, of gemeenebest der joden*, 3 dln. Amsterdam: Wilhelmus Goeree, 1683, dl. 2.
4. M. Merian, *Icones Biblicae, praecipuas sacrae Scripturae Historias eleganter & graphice repraesentantes*, 4 dln. Frankfurt am Main: Erven De Bry/Matthaeus Merian, 1625-1627.
5. Y. Bleyerveld, Leonardus Venroy. In: *Delineavit et Sculpsit*, nr. 43 (2018), 91-93.